

Přelomové momenty raného českého státu v literatuře 10. až 12. století

JIRÍ HOŠNA

Základním momentem v dějinách raného českého státu je přijetí křesťanství představitelem knížecího rodu a jeho upevňování v zemi. Funkce křesťanství v rané středověkých státech tak byla a většinou je až dodnes chápána především jako záležitost politická. Politický význam přijetí křtu knížetem a jeho družinou jistě mělo, dokládají to samotné literární prameny. Nejstarším dílem líčícím pokřtění českého knížete Bořivoje I. na dvoře moravského vládce Svatopluka arcibiskupem Metodějem je legenda *Vita et passio sancti Wenceslai et sancte Ludmille ave eius* z let 992–994, jejímž autorem byl Kristián – mnich břevnovského kláštera a příbuzný druhého pražského biskupa, Slavníkovce Vojtěcha. Na otázku knížete Bořivoje, co dobrého by mu přineslo křesťanské náboženství, odpovídá biskup Metoděj: „[...] staneš se pánem pánů svých a všichni nepřátelé tvoji budou podrobeni moci tvé a potomstvo tvé každodenně vzrůstati bude jako převeliká řeka, do níž se vlévají proudy rozličných potoků“ (Ludvíkovský 1978: 19–21).

Jako spolupracovníka v budování státu představil některý z žáků svého učitele a moravského metropolitu Metoděje. Když popisuje Metodějův prorocký dar, uvádí jeho předpověď jednomu velmi mocnému pohanskému knížeti, který sídlil na Visle, tupil křesťany a činil jim násilí. Metoděj mu po poslech vzkázal: „Dobré ti bude, synu, dáš-li se pokřtiti dobrovolně v své zemi, abys nemusel být pokřtěn násilně jako zajatec v cizí zemi.“ Napomínaný kníže zřejmě Metodějovy rady neuposlechl, a tak se proroctví vyplnilo.

Jindy zase bojoval Svatopluk bez úspěchu s pohany. Metoděj jej vyzval, aby u něho strávil svátek svatého Petra, a vyslovil důvěru v Boha, že mu pohany vydá. Což se i stalo, dotvrzuje autor *Života sv. Metoděje* (Vašica 1996: 285).

Státotvornou funkci nové křesťanské víry máme doloženu i v literárních dílech jiných národů, které procházely podobnou fází zrodu rané středověkého státu a písemnictví. Po nezdaru upevnit stát podporou pohanského kultu přijal kyjevský kníže Vladimír křest (987/8). Nestor uvádí ve svém letopise, že Vladimír při obléhání města Korsuně učinil slib, že se dá pokřtít, jestliže se vyplní zpráva, kterou na střeše poslal jeden muž z Korsuně. Informoval Vladimíra

o možnosti přetnout obléhaným dodávku vody. Vladimír díky tomu dobyl město a vyhrožoval byzantským císařům, že dobude i Cařihrad, jestliže mu nedají za manželku svou sestru Annu. Císařové namítali, že nemohou dát svou sestru za manželku pohanovi. Vladimír odpověděl, aby přišli s jejich sestrou duchovní a pokřtili ho.

Motivace Vladimírova křtu dále graduje sdělením o jeho očním onemocnění. Po přijetí křtu opět vidí a vyznává, že teprve nyní spatřil pravého Boha. Po křtu se dá oddat s princeznou Annou a učí se křesťanské víře. Následuje Vladimírův rozkaz zničit modly a přijmout křest v řece Dněpru. Toto je zcela v souladu s povinnostmi křesťanského panovníka, které se kromě stavby kostelů projevovaly i v tom, že „počal bráti u vznešených rodin dětí, a dávati je počal na učení knižné; a matky těch rodin plakaly pro ně, neb ještě nebyly se utvrdily u víře, ale jako pro zemřelé, plakaly. A tím, že rozdáni byli na učení knihám, naplnilo se proroctví na zemi Ruské, kteréžto dí: V ty dni uslyší hluší slova knižná, a jasný bude jazyk breptavých. Neb tito nebyli prvé slyšeli slova knižného (písma svatého), ale božím řízením a z milosti své slitoval se Bůh nad nimi [...]“ (Nestor 1954: 96).

Aluze z proroka Izaiáše (29,18) se shoduje se sedmým veršem *Proglasu* sv. Konstantina-Cyrila. Výraz slovo knižní tu znamená slovo Písma, tedy Bible. Rovněž aluze z knihy Exodus (33,19) o Písmu svatém jako milosti poukazuje ke smyslu 10. verše Konstantinova *Proglasu*: „Dar ten je věru od Boha daný“ (Vašica 1996: 140). Důraz položený na knižní vzdělání, znalost písma, a v důsledku toho i porozumění Písmu svatému mají zcela nepopíratelný základ v názorech sv. Konstantina-Cyrila a jeho pokračovatelů. Lze jej označit za konstantní atribut nastupující křesťanské civilizace raně středověkých států a obráží další, neméně významnou eschatologickou funkci křesťanství této doby. Kniha zapečetěná sedmi pečeti a držená v ruce tím, který je na trůně (Zj 5,1–10), je podle starozákonní tradice knihou proročskou (Iz 8,16; 29,11n; Ez 2,9). Je shrnutím celého Starého zákona a jedině obětovaný Beránek ji může otevřít a přechíst. V Ježíši Kristu nabývají všechny tyto knihy nového smyslu. V okamžiku Kristova příchodu dochází ke konečnému naplnění boží vůle do posledního písmene (Mt 5,18; Slovník 1991: 178).

Nezastupitelnou funkci v eschatologicky pojatém rámci světových dějin mají „knihy Páně“ v Konstantinově *Proglasu* (Vašica 1996: 142). Do eschatologicky pojatého staroslověnského *Života svatého Václava* z první poloviny 10. století je rovněž začleněn motiv knihy. Jeho význam není doslovný, ale vyplývá z eschatologické struktury legendy. Hned v úvodu se autor odvolává na naplnění proročského slova. Kníže Václav je ten, kdo si dobře osvojil smysl slo-

vanských knih, tedy soubor božího Slova, který se jeví jako jedno jediné zaslíbení, jeden jediný záměr boží, dovedený na Václavovi samotným Bohem až ke konečnému naplnění.

Eschatologický rámeček při líčení životního údělu svatého Václava a jeho báby svaté Ludmily dodržuje také Kristián. Své dílo psal v atmosféře „renovationis imperii Romani“ – obnovy římského impéria, které mělo být podle představ svatého Vojtěcha budováno na spolupráci křesťanských vládců pod egidou římského císaře Oty III. Třebaže Kristiána od autora první staroslověnské legendy dělí více než půlstoletí, komponuje ji rovněž na eschatologické ose křesťanské historie. Na jejím počátku i konci stojí Kristus – alfa i omega dějin. Svatý Václav je prostředníkem boží milosti: „A to ráčil dobrotivý Hospodin způsobiti k chvále a slávě jména svého a na důkaz zásluhy blahoslaveného muže, aby se nad slunce jasněji objevilo všem národům, že Bůh všemohoucí ve své dobrotivosti národu českému, který se teprve nedávno k němu obrátil, velkého ochránce přichystal podle slov Písma, že v každém národě, kdož se Boha bojí a činí spravedlnost, příjemný jest jemu, a že kdež se rozhojnil hřích, ještě více rozhojnila se milost“ (Ludvíkovský 1978: 79).

Přijetí křesťanství se v soudobé literární tvorbě tudíž jeví jako zásadní přelom v historii Čech. Zdá se, že eschatologické vidění historie je konkretizováno postavou svěťce, popř. u Kristiána dvěma svěťci, přičemž starší první staroslověnská legenda, jejíž autor byl současníkem oněch událostí, představuje Václava jako spravedlivého a zbožného vládce, v němž se naplnilo zaslíbení Slova – Krista. Konečné naplnění je zvýrazněno důsledně vedenou paralelou mezi Václavem a Kristem. Latinská legendistika rozšiřuje toto schéma údaji o duchovních a klericích, kteří se shromažďují kolem Václava, a on je obléká a obdarovává jako členy své vojenské družiny. Václavův obraz v legendách představuje panovníka, který chápal křesťanství nejenom jako prostředek k prosazení své suverenity a k dosažení spásy duše, ale i jako určitý znak vyšší vzdělanosti a kultury – latinsky *disciplinae* – tj. křesťanských modelů bytí, života a myšlení, jak se s nimi setkával v byzantsko-slovanské a francko-latinské tradici.

Vlastní spisovatelské dílo druhého pražského biskupa Vojtěcha (legenda o sv. Gorgoniovi a homilie o svatém Alexiovi) naznačuje, že latinské a řecké – byzantské politické a duchovní prostředí jsou schopny pozitivně se navzájem ovlivňovat, takže se někdy hovoří o středověkém ekumenismu, který byl vlastní nejen italskému latinsko-řeckému mnišství na přelomu 10. a 11. století, ale měl svou obdobu v českém latinsko-slovanském prostředí. Když poselstvo českého knížete Boleslava II. projednávalo na podzim r. 992 s Vojtěchem v Římě podmínky jeho návratu domů, bylo patrně jednou z nich i zřízení benediktin-

ského kláštera v Břevnově nedaleko Pražského hradu. Šlo o první mužský benediktinský konvent v Čechách. Jeho jádrem se stali mniši, které přivedl biskup Vojtěch z římského kláštera na Aventinu. Vzhledem k ekumenické tradici latinsko-řeckého kláštera na Aventinu lze uvažovat o tom, že v Břevnově našli místo i mniši slovanského jazyka.

Bilingvnost v liturgii i silné pozice slovanského duchovenstva na knížecím dvoře včetně faktoru srozumitelnosti, a tedy jakési substituce vernakulárního jazyka, nás vedou k názoru, že politická koncepce vzdělaného okolí císaře Oty III., k němuž náležel i Vojtěch, si byla při plánech na vytvoření slovanské provincie obnovené říše těchto skutečností vědoma. Přemyslovci měli stanout mezi králi spolupracujícími na velikém díle obnovy impéria. Starší historiografie posuzovala Vojtěchovu roli z hlediska soupeření mezi Přemyslovci a Slavníkovci, tedy jako Přemyslovcům nepřátelskou (Šusta 1937: 488). V novější historické literatuře jsou Vojtěchovy diplomatické kroky posuzovány v souhlase se zájmy knížete Boleslava II., ale v rozporu s českými velmoži. Ota III. na své pouti k hrobu sv. Vojtěcha do Hnězda na přelomu roku 999–1000 vyčkával v Řezně na iniciativu českého knížete. V Praze však po smrti Boleslava II. vstoupil vládní krize, způsobená defenzívou české přemyslovské moci před Poláky, a proto se Otovým spolupracovníkem stává Boleslav Chrabrý (Třeštík 1998: 94–96).

Vojtěchův episkopát (982–997) je ve svém průběhu i konci přelomovou etapou raně středověkých českých dějin jednak vlastní biskupovou diplomatickou a politickou aktivitou, jednak posmrtnou úctou k světcům, v níž se postupně vyhraňovala trojí tradice (Slavníkovci 1987: 73–81). Vojtěchovy představy o místě a funkci českého státu v obnovené římské říši ztvárnil ve své legendě Přemyslovec Kristián. Soužitím s italskými mnichy i cestami do Itálie lze vysvětlit jeho evropský rozhled, projevující se především v pochopení významu slovanské kultury a literatury jako účinného prostředku při plnění základního úkolu církve šířit křesťanství. Zahajuje proto své dílo líčením christianizace Moravy cyrilometodějskou misí. Vysoko hodnotí praxi slovanské liturgie a zařazuje do své práce Cyrilovu obranu slovanského jazyka v bohoslužbě. Tragický konec Svatoplukovy vlády používá jako memento pro své současníky. Vlastní historii Čechů začíná Kristián mýtem o původu přemyslovského rodu. Je zde podán ve své původní magické funkci a v kompozici legendy představuje archetyp křtu knížete Bořivoje I.

Přemysl Oráč představuje v Kristiánově líčení předobraz křesťanských vládců, zajišťujících řád a mír. Oslovením Metodějovým se Bořivoje I. dotkla boží milost. Tím se dynastii Přemyslovců dostalo božích zaslíbení, podobně jako Ab-

rahamovi při uzavření smlouvy s Hospodinem. Jak jsme se již zmínili výše, nejvyšší milostí obdařil Bůh český národ „novým“ mučedníkem Václavem. V souznění s první staroslověnskou legendou se tato milost vztahuje především na bratrovraha Boleslava I., který se počal rozpomínat, „třebas pozdě na svůj hřích“ (Ludvíkovský 1978: 79). Boleslav I. je zbaven hříchu – s ním i celý přemyslovský rod má možnost pořídit se na vládě v křesťanském impériu Oty III. jako král slovanské provincie.

Svatý Václav zde již předjímá funkci nebeského ochránce českého státu, reprezentovaného vládnoucím knížetem a dynastií. Současně však autor do jeho postavy promítá ideální obraz vládce křesťanského království, především v závěrečné scéně souboje s kouřimským knížetem. Kříž, který se zjevil odbojnému kouřimskému knížeti na Václavově čele, je vítězným znamením Krista i císařů. Stává se tak symbolem misionářského programu křesťanského Otova impéria, v němž silně rezonovaly symboly římského císařství, jehož první představitel Konstantin Veliký ve znamení kříže zvítězil nad pohanským protivníkem. Kníže Václav zde zastupuje samotného Krista, který se znamením kříže zjevil např. Plakidovi, pozdějšímu světcí Eustathiovi. Václav tu nevystupuje jako podmanitel poraženého odpůrce, ale jako vladař šířící křesťanství pokojnou cestou: „[...] pozvedl ho svatý vévoda, aby mu dal políbení míru a upevnil pokojně nad ním i nad jeho krajem své panství, uděliv mu moc, aby spravoval ten kraj, pokud bude živ“ (Ludvíkovský 1978: 103).

Rozpad přemyslovské moci po smrti Boleslava II. (999) a tíseň doléhající na zbylé členy dynastie snad nejnázorněji dokládá proskineze kněžny Emmy, manželky Boleslava II. a matky knížat Jaromíra a Oldřicha, na dedikačním vyobrazení ke Gumpoldově svatováclavské legendě. Datum vzniku wolfenbüttelského rukopisu se klade před rok 1006. Oslavný korunovační motiv spojuje tematicky dvě představy – knížete a mučedníka. Klečící kněžna prosí světce a zároveň knížete za záchranu svých dětí – příslušníků téhož rodu a potenciálních knížat téhož národa.

Krise přemyslovského panství byla překonána vládou knížete Oldřicha (1012–1034) a jeho syna Břetislava I. (1034–1055). Břetislav se pokusil navázat na církevně politickou myšlenku obnovy římské říše Oty III. a svatého Vojtěcha. Jejím literárním ohlasem je veršovaná svatovojtěžská legenda *Quatuor immensi*, sepsaná v poslední čtvrtině 11. století cizincem, který v Čechách zdomácněl a měl přehled i o starších vojtěžských legendách (Slavíkovci 1987: 200).

Historicky zpracoval krizové období ve vývoji českého státu i jeho překonání první český kronikář Kosmas, děkan pražské svatovítské kapituly

(1045–1125). Své dílo psal rovněž v době jistého přelomu ve fungování panovnické moci. Když roku 1107 údělný kníže Svatopluk zbavil trůnu knížete Bořivoje II., komentoval vzniklou situaci: „Tomuto novému a do té doby v Čechách nebývalému skutku se divili sousední národové a předpovídali do budoucnosti lehkomyšlným Čechům horší věci. Z toho se těšili uherští sýčkové, v tom si lebedili polští hadrníci s neobřezanými pysky, protože si užívali pokoje, pokud naše knížata sebe sama znepokojovala“ (Kosmas 1950: 163).

„Novým skutkem“ však nebyla až Svatoplukova akce, ale již převzetí knížecí moci Bořivojem II. r. 1100. Stal se knížetem na přání svého bratra knížete Břetislava II. (1092–1100). Břetislav II. záměrně porušil stařešinský řád opomenutím práv Oldřicha Brněnského, který byl po něm nejstarší z rodu Přemyslovců, a navíc si vyprosil na římském císaři Jindřichovi IV., „aby dal jeho bratru Bořivojovi korouhev a aby označil všem Čechům, kteří s ním přišli, že má být po smrti Břetislavově povýšen na knížecí stolec bratr jeho Bořivoj“ (Kosmas 1950: 151). Rovněž potvrzení císaře před domácí volbou a nastolením bylo vážným precedentem v zasahování říše do nástupnictví na český knížecí stolec. Svatopluk se po svržení Bořivoje dohodl s českými předáky o svém nástupci a tím se princip seniorátu změnil „ze závazného předpisu v morální návod pro rozhodující okruh českých předáků, koho by měli zvolit“ (Žemlička 1997: 131).

Za této situace se Kosmas vrací v první knize své kroniky k postavě Přemysla Oráče. V tom se shoduje s Kristiánem. Odlišuje se však od něho hodnocením úseku od Přemysla Oráče k Bořivojovi I. v tom, že Přemyslovy nástupce posuzuje podle Sallustiova výroku ze spisu *Catilinae coniuratio* o lidech, kteří pěstují jen tělo a zanedbávají duši. Samotná pověst o povolání Přemysla k vládě má u Kosmy jinou funkci než u Kristiána, což je odlišeno i stylem. Zatímco Kristián dodržuje jednotu stylu, inspirovaného Biblií, a celé téma předvádí jako archetyp vlády „nového Přemysla“ – svatého Václava, sklouzává Kosmas občas ze stylu vznešeného do poloh žertovných a pověsti přisuzuje význam skutečné události, jejíž politické a sociální důsledky platí i pro současníky.

Spor mezi dvěma muži a Libušin soud způsobí změnu v dosavadním právním řádu. Místo soudce – soudkyně nastoupí kníže, jehož „práva“ odpovídají skutečnému správnímu aparátu přemyslovského státu. Kosmas použil sice schématu z 1. knihy Samuelovy, dává však svému příběhu nový smysl: Přemysl spoutal zákony divoký kmen, nezkrocený lid mocí zkontroloval a podrobil je poddanství, které jej i dnes tíží. Také vydal s Libuší všechna práva, jimiž se česká země řídí a spravuje (Kosmas 1950: 26). Knížecí moc vyplývá tudíž ze starobylého práva, stvrzeného autoritou mytických zákonodárců. Toto právo však není pouze záležitostí vládnoucího knížete a jeho věrných, ale spočívá v rukou sva-

tého Václava a Vojtěcha, kteří podle Libušiny věštby vzejdou jako dvě olivy na Pražském hradě. Konkrétní zásah obou světců ve prospěch míru mezi knížaty líčí Kosmas ve druhé knize kroniky, když se knězic Břetislav, budoucí kníže Břetislav II. dostane do válečného konfliktu se svým otcem, králem Vratislavem I.

První čeští literáti používali jako literární jazyk staroslověňštinu a latinu. Zatímco staroslověňštinu je možné chápat jako jistou variantu vernakulárních slovanských jazyků, latinu je nutno vidět jako výraz římského univerzalizmu západní Evropy. V románských zemích žily vedle sebe dvě formy latinského jazyka – latina lidová, základ národních románských jazyků, a pokračování spisovné latiny, pozdější latina středověká – v nově christianizovaných zemích, které přijímaly antickou kulturu a literaturu prostřednictvím křesťanství, se nalézala středověká latina v situaci „jazyka bez lidu“ (Brunhölzel 1975: 8–22). Označení jazyka a literatury bez lidu sice vystihuje velice přesně počáteční stav raně křesťanské evropské vzdělanosti, opomíjí však současně jeden ze specifických rysů středověké latiny: schopnost vyjadřovat názory, myšlenky a problémy doby, celou skutečnost konkrétních států a národů, které jí používaly jako svého literárního, administrativního atd. jazyka, tedy jazyka spisovného. Tak jako univerzalistický program římské říše dočasně zastupoval v podstatě odstředivé tužby jednotlivých národností, tak i univerzální nadnárodní latina, kterou v tomto období nikdo nepocítoval jako komunikační prostředek cizího národa, zastupovala dočasně domácí jazyk, pro jehož nástup připravovala příznivé podmínky tím, že včleňovala národní kulturu do širokých nadnárodních souvislostí (Hrabák 1982: 41). V tomto smyslu tato literatura zahajuje počátky národního písemnictví.

Literatura

BRUNHÖLZEL, Franz

1975 *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I* (München)

HRABÁK, Josef

1982 *Jedenáct století* (Praha: Čs. spisovatel)

KOSMAS

1950 *Kosmova kronika česká* (Praha: Melantrich)

LUDVÍKOVSKÝ, Jaroslav

1978 *Kristiánova legenda* (Praha: Vyšehrad)

NESTOR

1954 *Nestorův letopis ruský* (Praha: SNKLHU)

SLAVNÍKOVCI

1987 *Slavníkovci ve středověkém písemnictví*, ed. R. Nový (Praha: Vyšehrad)

SLOVNÍK

1991 *Slovník biblické teologie* (Velehrad–Řím: Křesťanská akademie)

ŠUSTA, Josef

1937 *Dějiny lidstva 3. Základy středověku* (Praha: Melantrich)

TŘEŠTÍK, Dušan

1998 „Sv. Vojtěch a formování středověké Evropy“, in *Svatý Vojtěch, Čechové a Evropa* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)

VAŠICA, Josef

1996 *Literární památky epochy velkomoravské* (Praha: Vyšehrad)

ŽEMLIČKA, Josef

1997 *Čechy v době knížecí (1034–1198)* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)